O ediţie din Stephanus Byzantinus, sursă a lui Dimitrie Cantemir

Claudia TĂRNĂUCEANU*

Keywords: *Dimitrie Cantemir*; *Stephanus Byzantinus*; *Latin language*; *sources*; *history*

Problema identificării surselor lui Dimitrie Cantemir este una destul de spinoasă, având în vedere că, în bună tradiţie umanistă, cărturarul român neglijează adeseori dezvăluirea acestora sau se mulţumeşte să menţioneze numele autorului, eventual şi al operei, cu sau fără trimiterea la carte, capitol sau pagină. Este foarte dificil de apreciat, chiar şi în privinţa citatelor „între ghilimele", dacă un anumit pasaj a fost extras dintr-o ediţie a lucrării autorului la care se face referire sau dacă a fost preluat dintr-o sursă intermediară.

În operele ştiinţifice de limbă latină ale cărturarului, sunt numeroase trimiterile la izvoarele antice, fiind reproduse, destul de des, şi pasaje în limbile latină sau greacă din scriitorii antici menţionaţi. Cu toate acestea, la o analiză mai amănunţită, susţinută şi de comparaţia cu fragmente asemănătoare (uneori identice) din lucrări medio- şi neolatine sau bizantine despre care se ştie sigur că au fost citite de Cantemir, se pare că nu au fost extrase din ediţii ale autorilor antici, ci din sursele indirecte consultate[1].

O mare parte dintre referirile la scriitorii antici sunt întâlnite în două dintre lucrările de limbă latină privitoare la istoria Moldovei. Este vorba de opusculul *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, pe care cărturarul a renunţat să-l mai dezvolte, deşi i-a oferit o formă închegată[2], şi de *Historia Moldo-Vlachica*[3], în care,

* Universitatea „Alexandru Ioan Cuza" din Iaşi, România (dorinaclaudia@yahoo.com).

[1] Vezi, de exemplu, Nicolae 2006: 344–345; Dan Sluşanschi, în introducerea la Cantemir 1983: 11.

[2] Despre *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*, redactată, se pare, în perioada 1714–1716, vezi Andrei Eşanu şi Valentina Eşanu, în studiul introductiv la Cantemir 2017: XVIII–XXXII. Lucrarea a fost pusă în circulaţie relativ recent, în trei ediţii bilingve (text latin şi traducere românească). Prima a apărut sub forma unui foileton, în revista „Manuscriptum" (Cantemir 1976; Cantemir 1977), restabilirea textului latin şi traducerea aparţinându-i lui Dan Sluşanschi. Celelalte două ediţii au fost publicate împreună cu alte opere cantemiriene de limbă latină, în 1983, cu text restabilit de Dan Sluşanschi (Cantemir 1983), şi în 2017, textul latin fiind editat de Florentina Nicolae (Cantemir 2017). Pentru această lucrare cantemiriană vom folosi în continuare abrevierea DMN. Citatele oferite de noi ca exemple sunt excerptate din ediţia Cantemir 1983 (confruntând textul latin cu cel din ediţia Cantemir 2017).

[3] Despre această lucrare, vezi Andrei Eşanu şi Valentina Eşanu, în studiul introductiv la Cantemir 2017: XXXII–L. Prefaţa lucrării cantemiriene (text latin, cu aparat critic, comparat cu traducerea în

BDD-A30219 © 2019 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.239 (2026-11-06 21:57:02 UTC)

pe lângă alte aspecte tratate, sunt reluate şi prelucrate majoritatea chestiunilor abordate în DMN[4].

Discutând problema legăturii dintre daci şi geţi în DMN, Dimitrie Cantemir expune, marginal, însoţite de citate, opiniile divergente ale unor autori antici şi medievali. Aceleaşi chestiuni sunt reluate, în mare, în HMV şi, puţin mai târziu, în *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlachilor*. După ce îl anunţă pe lector că va apela la autoritatea vechilor scriitori, în DMN, cărturarul reproduce un fragment în greacă din Strabo (însoţit de trimiterea la cartea a şaptea), conform căruia geţii ar fi locuit înspre Pont şi răsărit, iar dacii înspre Germania şi izvoarele Istrului; oferă apoi un citat în latină din Plinius (cu trimiterea la cartea a patra, capitolul al doisprezecelea), din care reiese că dacii şi geţii sunt aceiaşi; adaugă apoi că o cale de mijloc este găsită de Iustinus *historicus* (epitomatorul lui Pompeius Trogus), care considera că dacii provin din neamul geţilor, trimiterea pasajului fiind însă greşită (la cartea a treizeci şi una, deşi secvenţa apare în cartea următoare)[5]. Dintre acestea, doar citatul din Iustinus conţine un indiciu clar, care ar putea ajuta la identificarea sursei primare sau secundare pe care cărturarul român ar fi putut să o utilizeze. Aşa cum remarca D. Sluşanschi (Cantemir 1983: 35, n. 18), formularea *cum Boerebista rege* conţine conjectura (*Boerebista*) propusă de editorul Isaac Vossius în locul antroponimului *Oroles* (prezent în ablativ în textul lui Iustinus)[6]. Pasajul din epitomatorul latin apare, în acelaşi context, în HMV şi, în traducere românească, în *Hronic*, numele regelui dac având însă formele *Barebista* (HMV) [7] şi *Barabista* (*Hronic*) [8].

Înainte de a încheia seria de citate cu un fragment în greacă din Zonaras, Dimitrie Cantemir menţionează numele unui geograf din secolul al VI-lea, Stephanus Byzantinus, din lucrarea căruia reproduce două fragmente în latină[9].

---

română, *Precuvântarea sau Predoslovia* la *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*) a fost publicată de Dan Sluşanschi în primul număr din 1976 al revistei „Manuscriptum" (p. 17–27). Textul latin integral, însoţit de traducere, a apărut în două ediţii (Cantemir 1983 şi Cantemir 2017). Indicăm în continuare această operă prin acronimul uzual HMV. Citatele sunt selectate, ca şi pentru DMN, din ediţia Cantemir 1983 (confruntând textul latin cu cel din ediţia Cantemir 2017).

[4] Despre sursele bibliografice folosite de Cantemir la redactarea acestor două lucrări, v., spre exemplu, Dan Sluşanschi, în introducerea la Cantemir 1983: 10–11; Nicolae 2006: 344–367; Nicolae 2007 a; Nicolae 2007 b; Nicolae 2010; Andrei Eşanu şi Valentina Eşanu, în studiul introductiv la Cantemir 2017: XXIII–XXVI şi XXXIX–XL.

[5] Iustinus Iunianus a alcătuit, la sfârşitul secolului al III-lea sau începutul secolului al IV-lea, o epitomă a istoriilor lui Pompeius Trogus, cunoscută sub titlul de *Historia universalis* sau *Historiae Philippicae*, care a avut o circulaţie foarte largă în Europa renascentistă şi ulterior.

[6] Editorul lui Iustinus, Isaac Vossius propune această conjectură într-o notă la formularea din textul lui Iustinus, *cum Orole rege* (v., spre exemplu, ediţia Iustinus 1673: 323: „Mirum quam turpiter depravatum sit nomen hoc Dacici regis, in minori epitome Trogi dicitur 'Rubobostes'. Et hoc male. Legendum 'cum Boerebista rege', etc. Vide Strabonem Lib. VII; cui est 'Βοιρεβίστας'").

[7] HMV, I, 3, 10. Nu este exclus ca, atunci când a redactat HMV, consultându-şi notele (acele *schedae*, pe care se ştie că şi le făcea cărturarul, pentru a le folosi ulterior), Cantemir să fi citit greşit numele regelui (dată fiind şi grafia epocii, care putea duce la confuzii). Oricum, nu pare să fi cunoscut şi varianta *cum Orole rege*, prezentă la Iustinus. *Cf.* HMV, I, 4, 14, unde, face distincţie între regele *Karrules*, acelaşi cu *Oreles*, primul rege al dacilor, şi *Baruista, sive Bervista* (*qui Iustino Barebista est*).

[8] Cantemir 1901: 71.

[9] „Stephanus autem Byzantinus regiones quoque Getiae et Daciae ponit diversas et distinctas; ad nomen enim Daciae sic exprimit: 'Dacia (est) regio prope Borysthenem. Daci sunt quos appellamus

BDD-A30219 © 2019 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.239 (2026-11-06 21:57:02 UTC)

Cunoscută sub titlul *Ἐθνικὰ* şi păstrată doar într-o epitomă, scrierea autorului bizantin, un dicţionar geografic, a circulat în epocă în mai multe ediţii (unele în greacă, altele bilingve, în greacă şi latină)[10]. Consultând aceste ediţii, ca potenţiale surse ale lui Cantemir, ne-a atras atenţia asemănarea frapantă dintre comentariile şi referinţele date de cărturar în DMN (şi parţial în HMV) şi o notă la toponimul *Δακία* din ediţia bilingvă alcătuită de Abrahamus Berkelius şi publicată în 1688 (Στεφάνου Βυζαντίου *Ἐθνικὰ κατ' ἐπιτομήν*/ Stephani Byzantini *Gentilia per epitomen antehac* Περὶ πόλεων /*De urbibus*, inscripta quae ex MSS Codicibus Palatinis ab Cl. Salmasio quondam collatis et MS Vossiano restituit, supplevit, ac Latina versione et integro commentario illustravit Abrahamus Berkelius, Lugduni Batavorum; retipărită în 1694). Atât citatele din Strabo, Plinius, Iustinus şi Zonaras, cât şi conţinutul majorităţii comentariilor editorului sunt foarte apropiate de cele din DMN. O coincidenţă remarcabilă o reprezintă prezenţa expresiei *cum Boerebista rege* în pasajul din Iustinus reprodus în ediţia menţionată.

Vom înfăţişa comparativ, pe coloane, fragmentele din nota lui Berkelius şi lucrarea lui Cantemir:

Berkelius, ed. 1688, n. 9, p. 284	D. Cantemir, DMN, 145/145v.
In hanc rem ipsissimis Geographi verbis usus est, quae ex lib. VII huc transcribam: Γέγονε δὲ καὶ ἄλλος τῆς χώρας μερισμός συμμένον ἐκ παλαιοῦ· τοὺς μὲν γὰρ Δάκους προσαγορεύουσι, τοὺς δὲ Γέτας· Γέτας μὲν τοὺς πρὸς τὸν Πόντον κεκλιμένους καὶ πρὸς τὴν ἕω· Δάκους δὲ τοὺς εἰς τἀνταντία πρὸς Γερμανίαν καὶ τὰς τοῦ Ἴστρου πηγάς, οὓς οἶμαι Δάους καλεῖσθαι τὸ παλαιόν· ἀφ᾽οὗ καὶ παρὰ τοῖς Ἀττκοῖς ἐπεπόλασε τὰ τῶν οἰκετῶν ὀνόματα.	Et imprimis videndus est ipsius Strabonis Graeci antiquissimi geographi locus, qui exstat lib(ro) 7: Γέγονε δὲ καὶ ἄλλος τῆς χώρας μερισμός συμμένον ἐκ παλαιοῦ· τοὺς μὲν[11] γὰρ Δάκους προσαγορεύουσι, τοὺς δὲ Γέτας. Γέτας μὲν[9] τοὺς πρὸς τὸν Πόντον κεκλιμένους καὶ πρὸς τὴν ἕω· Δάκους δὲ τοὺς εἰς τἀνταντία πρὸς Γερμανίαν καὶ τὰς τοῦ Ἴστρου πηγάς. Οὓς οἶμαι Δάους καλεῖσθαι τὸ παλαιόν. ἀφ᾽οὗ καὶ παρὰ τοῖς Ἀττκοῖς ἐπεπόλασε τὰ τῶν οἰκετῶν ὀνόματα.
Quos Graeci vocabant Getas, hos Dacos Romanos appellasse constat testimonio Plinii, lib. IV cap. XII ita scribentis: „Ab eo in plano quidem omnes	[...] Plinius autem videtur diversae fuisse opinionis, Getas nimirum eosdem esse et Dacos, sed a Graecis quidem {Getas}, a Romanis autem Dacos fuisse appellatos. Qui

Da{u}os. Getas enim vocamus, qui versus Pontum et Orientem inclinant. Dacos vero, <qui> in adversum ad Germaniam et Istri fontes vergunt'. Quod affirmare nititur appellatione servorum ab Atticis indita: 'Apud Atticos, inquit, etiam servorum nomina sunt Davi et Getae'" – DMN, 145 v. Remarcând, probabil, asemănarea izbitoare între pasajul din Strabo, pe care îl citează în aceeaşi pagină, şi cel din Stephanus Byzantinus, cărturarul se mulţumeşte ulterior, în HMV, să redea din *Ethnica* doar o secvenţă (de data aceasta în greacă): „Strabonem explicans, Stephanus Byzantinus [...] subiungit 'Δάοι καὶ Γέται'" – HMV, I, 3, 10, iar în *Hronic* nu mai face deloc referire la acest autor.

[10] V. aceste ediţii în Stephanus 2006: 51.

[11] Editorii lui Cantemir (atât în ediţia din 1983, cât şi în cea din 2017) emendează textul, introducându-l pe μὲν, care apare la Strabo, în locul lui μετὰ din manuscrisul lui Cantemir (provenit, poate, din interpretarea greşită a prescurtării din nota lui Berkelius?).

BDD-A30219 © 2019 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.239 (2026-11-06 21:57:02 UTC)

Scytharum sunt gentes, variae tamen littori apposita tenuere, alias Getae, Daci Romanis dicti, alias Sarmatae, Graecis Sauromatae etc.”.	Lib(ro)4., C(apite) 12. ita scribit: „Ab eo in pl*enum*[12] quidem *Scyth*arum[13] (sic) sunt gentes variae tamen littori apposita tenuere, alias Getae, Daci Romanis dicti, alias Sarmatas, Graecis Sauromatae”, etc.
Dacorum origo tamen est petenda a Getis, quod apud Justinum lib. XXXII testimonio Trogi Pompeii evincitur: „Daci quoque soboles Getarum sunt: qui cum Boerebista rege adversus Bastarnas male pugnassent, ad ultionem segnitiae, capturi somnum capita loco pedum ponere jussu regis cogebantur”.	Hos tamen auctores optime conciliat Iustinus histor(icus), qui testatur Dacos quidem diversos esse, originem tamen suam a Getis duxisse. Cuius verba su<n>t haec, Lib(ro) 31[14]: „Daci quoque soboles Getarum sunt: qui cum Boerebista rege adversus Bastarnos male pugnassent, ad ultionem segnitiae, capturi somnum capita loco pedum ponere iussu regis cogebantur”. Idem testimonio Trogi Pompei <e>vincitur[15].
Hinc est quod sequioris aevi scriptores statuant, Daciam antiquis temporibus Getiam dictam fuisse, quod liquet ex Zonara in Galieno: *Αὐριόλος δι΄ἐκ χώρας ὢν Γετικῆς τῆς ὕστρον Δακίας ἐπικληθείσης.*	Item Daciam antiquis temporibus Getiam fuisse dictam recentiores scriptores tradunt: quod videtur in Zonara, in Gal[i]eno[16] *Αὐριόλος δι΄ἐκ χώρας ὢν Γετικῆς τῆς ὕστ<ε>ρον*[17] *Δακίας ἐπικληθείσης.*

[12] Editorii lui Cantemir emendează *in plenum*, după lecţiunea din ediţiile textului plinian, specificând acest lucru în aparatul critic (textul din DMN conţinând, de fapt, lecţiunea *in plano*, la fel ca în ediţia din Stephanus Byzantinus).

[13] Ediţiile româneşti emendează astfel textul cantemirian (în care termenul este *Getarum*). În privinţa acestei erori din manuscris, ne întrebăm dacă nu cumva, la copiere, ochiul cărturarului ar fi fugit câteva rânduri mai jos în nota lui Berkelius, la citatul din Iustinus, notat tot cu italice, unde apare etnonimul.

[14] Pasajul apare la Iustinus în cartea a XXXII-a. Trimiterea eronată de la Cantemir, *Lib(ro) 31*, s-ar putea datora copierii greşite a numărului roman (XXXII) din ediţia Stephanus Byzantinus, unde cel de-al doilea I este tipărit la o distanţă puţin mai mare faţă de primul.

[15] Editorii lui Cantemir adaugă *<e>vincitur*, aşa cum este logic, pentru ca fragmentul să poată fi tradus („La fel se demonstrează prin mărturia lui Pompeius Trogus”).

[16] Credem că lecţiunea *Galieno* din manuscrisul cantemirian este cea potrivită, aşa cum apare şi în nota lui Berkelius (reprezentând trimiterea la secţiunea dedicată împăratului Gallienus din *Analele* lui Zonaras; *cf.*, spre exemplu, ediţia Zonaras 1686: 631), deşi editorul român Dan Sluşanschi îl elimină pe *i*, fiind de părere că se face aluzie la Galenus, autorul lucrării *De naturalibus facultatibus*, I, 17, 68 (Cantemir 1983: 35, n. 25). Aceeaşi emendare este făcută şi în ediţia 2017. Cantemir reia citatul în greacă în HMV (II, 3, 61), menţionând clar şi numele împăratului (fragmentul apare în *Annales*, în cartea a XII, capitolul XXIV, *cf.* Zomaras 1686: 631). Îl redă însă şi în latină (în HMV, I, 3, 10), probabil după notiţele pe care şi le-a luat şi pe care le înţelege greşit, comiţând o eroare flagrantă atunci când îl consideră scriitor pe Auriolus, care a fost, de fapt, *magister equitum* în timpul lui Gallienus: „Hunc Zonara<s> et Zonaram Auriolus (sic) imitatus: ‘Quae Getarum inquiunt, erat regio, postea Dacia fuit appellata’” (v. şi Cantemir 1983: 149, n. 46).

[17] Editorii lui Cantemir adaugă *ὕστ<ε>ρον* (în manuscris, forma termenului fiind aceeaşi ca în nota lui Berkelius).

BDD-A30219 © 2019 Institutul de Filologie Română „A. Philippide”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.239 (2026-11-06 21:57:02 UTC)

În urma acestei analize comparative, considerăm că ediţia din Stephanus Byzantinus, alcătuită de Abrahamus Berkelius, nu i-a fost străină lui Dimitrie Cantemir, care, scriind într-o epocă în care cercetarea ştiinţifică încă nu se supunea unor norme riguroase şi bine precizate, iar circulaţia cărţilor era destul de redusă, s-a străduit, la fel ca în multe alte situaţii, să valorifice informaţiile pe care le-a putut extrage dintr-o sursă care îi era la îndemână, citând prin intermediar autorii antici menţionaţi.

Bibliografie

Cantemir 1901: Principele Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlachilor*, publicat sub auspiciile Academiei Române de pre originalul manuscript al autorului, păstrat în Arhivele Principale din Moscva ale Ministerului de Externe, de Gr. G. Tocilescu, cu un portret şi doue facsimile, Bucuresci.

Cantemir 1976: Dimitrie Cantemir, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus I*, text stabilit şi traducere din latină de Dan Sluşanschi, note istorice de Radu Lăzescu, „Manuscriptum", VII, 2 (23), p. 10–26; *II*, 3 (24), p. 12–28; *III*, 4 (25), p. 15–27.

Cantemir 1977: Dimitrie Cantemir, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus IV*, text stabilit şi traducere din latină de Dan Sluşanschi, note istorice de Radu Lăzescu, „Manuscriptum", VIII, 1977, 1 (26), p. 95–106; *V*, 2 (27), p. 17–16.

Cantemir 1983: Dimitrie Cantemir, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus şi Istoria Moldo-Vlachica*, prefaţă de Virgil Cândea, ediţie critică, traducere, introducere, note şi indici de Dan Sluşanschi, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România.

Cantemir 2017: Dimitrie Cantemir, *Despre numele Moldaviei: în vechime şi azi. Istoria moldo-vlachică. Viaţa lui Constantin Cantemir. Descrierea stării Moldaviei: în vechime şi azi*, editarea textului latinesc, aparatul critic şi indicii de Florentina Nicolae, traducere din limba latină de Ioana Costa, studiu introductiv de Andrei Eşanu şi Valentina Eşanu, Bucureşti, Academia Română, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă, Muzeul Naţional al Literaturii Române.

Iustinus 1673: *Iustini historiarum ex Trogo Pompeio Lib. XLIV cum notis Isaaci Vossii*, Amstelodami.

Nicolae 2006: Florentina Nicolae, *Neolatina cantemiriană. Studiu de sintaxă asupra operelor lui Dimitrie Cantemir* De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus *şi* Historia Moldo-Vlachica, Bucureşti, Cartea Universitară.

Nicolae 2007 a: Florentina Nicolae, *Foreign names in Dimitrie Cantemir's historical works*, „Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies", 2007, 56, p. 343–247.

Nicolae 2007 b: Florentina Nicolae, *The Greek Language and the Byzantine Sources in Dimitrie Cantemir's Historical Works*, „The Balkans", 2007, 1, 1, p. 421–427.

Nicolae 2010: *Stanisław Sarnicki,* Annales – *A Cantemirian Bibliographical Source*, „Diversité et identité culturelle en Europe", 2010, VII, 2, p. 90–97.

Stephanus 1688: Στεφάνου Βυζαντίου *Ἐθνικὰ κατ' ἐπιτομήν*/ Stephani Byzantini *Gentilia per epitomen antehac* Περὶ πόλεων/*De urbibus*, inscripta quae ex MSS Codicibus Palatinis ab Cl. Salmasio quondam collatis et MS Vossiano restituit, supplevit, ac Latina versione et integro commentario illustravit Abrahamus Berkelius, Lugduni Batavorum (retipărită în 1694).

Stephanus 2006: Stephani Byzantini *Ethnica*, volumen I: A-Γ, recensuit, Germanice vertit, adnotationibus indicibusque instuxit Margarethe Billerbeck, adiuvantibus Jan Felix Gaertner, Beatrice Wyss, Christian Zubler, Berolini et Novi Eboraci.

BDD-A30219 © 2019 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.239 (2026-11-06 21:57:02 UTC)

Zonaras 1686: Ioannis Zonarae *Annales*, Carolus du Fresne, Dom. Du Cange Wolfianam editionem cum scriptis codicibus contulit, Latinam versionem recensuit, Annales notis illustravit, tomus primus, Parisiis.

An Edition from Stephanus Byzantinus, One of Dimitrie Cantemir's Sources

The problem of identifying Dimitrie Cantemir's sources is an intricate one since the Romanian author becomes negligent when it comes to revealing them or is simply satisfied to mention the author's name and sometimes work with or without reference to the book, chapter or page. As a result, it is difficult to assess whether a certain quotation was taken from a writer's edition to which reference is made or via an intermediary source. A note of Stephanus Byzantinus's geographical dictionary in a bilingual edition drafted by A. Berkelius seems to have provided him a series of quotations from ancient authors that Cantemir uses as such (in *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus*), getting inspiration from the editor's expressions even when formulating his comments.

BDD-A30219 © 2019 Institutul de Filologie Română „A. Philippide"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.239 (2026-11-06 21:57:02 UTC)